

स्थापत्य : मुघल व आदिलशाही :

अ) मुघल स्थापत्य :

सर्वच मुघल राज्यकर्त्यांनी स्थापत्य कलेला भरीव योगदान मुघल कालखंडात स्थापत्याचा विकास झाला. उत्तुंग वास्तू, पारंपारिक भारतीय कला व इराणी कला यांचा दिले. अकबर व शहाजहान बादशहाच्या कालखंडात या कलेची मोठी भरभराट झाल्याचे दिसून येते. सत्ताधीशांनी अनेक शिल्पांच्या उभारणीत भारतीय कारागिरांचा उपयोग करून घेतला. इस्लामी कलेचा भारतावर मुघल प्रभाव पडण्याऐवजी भारतीय कलेनेच इस्लामी कलेस प्रभावित केले. असे मत प्रसिद्ध स्थपत्यतज्ञ हॉवेल यांनी आहे. शेरशहाने सहसराम येथे उभारलेला मकबरा म्हणजे हिंदू मुस्लीम एक उत्कृष्ट बाळीदार नक्षी, लाल दगड व संगमरवरी दगड हे या वास्तुरचनेतील महत्त्वपूर्ण बाबी होत. सर्वच मुघल सम्राटांनी मुलांनी उभारलेल्या वास्तूमध्ये घुमट अतिशय महत्त्वपूर्ण घटक मानला जातो. बरोबर विर 'ला. मुघल काळातील वास्तूमधून भव्यता, प्रमाणबद्धता, साधेपणा, कलावैभव, सौंदर्य, भक्कमपणा इत्यादी शिल्पात आपले योगदान दिले असले तरी शहाजहानचा कालखंड स्थापत्यकलेच्या उत्कर्षाचा परमोच्च बिंदू ठरला. विशेष जाणवतात. या काळातील हिंदू, इराणी व मध्ये आशियाई यांच्या मिश्रणातून तयार झालेल्या या शैलीस 'मुघल शैली' असे म्हणतात. यास इंडो-पर्शियन शैली असेही म्हटले जाते...

वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील

- १) वास्तूंची प्रमाणबद्धता, भव्यता व नाजूकपणा यांचा समन्वय.
- २) उंच चौथऱ्यावर इमारतीचे बांधकाम.
- ३) इमारत बांधकामासाठी लाल व संगमरवरी दगडांचा वापर.
- ४) पानाफुलांची कलाकुसर व नक्षीदार जाळ्या.
- ५) वास्तूवरील घुमटांची उभारणी व उंच मिनार,
- ६) इमारती भोवतालची तटबंदी.
- ७) वास्तूभोवती विस्तीर्ण उद्याने व कारने

१) बाबरकालीन स्थापत्य :

पानिपतच्या युद्धानंतर लोदी घराण्याची सत्ता संपवून बाबराने मुघल सत्तेची स्थापना केली. इ. स. १५२६ मध्ये त्याने इब्राहीमखान लोदी याचा पराभव केला व दिल्लीवर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. आपली सत्ता स्थिर करण्यामध्येच त्याचा फार वेळ गेला. बाबर हा कलाप्रेमी होता. आपल्या पाच वर्षांच्या अल्प कालखंडात त्याने महत्त्वपूर्ण वास्तू उभ्या केल्या. या वास्तूंच्या उभारणीसाठी पर्शिया व कॉन्स्टेंटिनोपल येथील कारागिर भारतात आणण्यात आले. त्यांच्या मदतीने अनेक मशिदींचे बांधकाम हाती घेण्यात आले. 'बाबरनामा' या आपल्या आत्मचरित्रात बाबर म्हणतो, "एकट्या आग्रा शहरात ६८० आणि सिक्की, बियाना, ग्वाल्हेर येथे १४९९ पाथरवट माझ्या इमारतींवर काम करित होते." बाबराच्या कालखंडामध्ये उभ्या राहिलेल्या वास्तू रचना, कौशल्य व सौंदर्याच्या दृष्टीकोणातून दुय्यम दर्जाच्या आहेत. बाबर हा पहिला मुघल सत्ताधीश असल्याने त्याने आपल्या अल्प कारकीर्दीतही वास्तूशिल्प रचनेस सुरुवात करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. बाबराने उभ्या केलेल्या वास्तू म्हणजे पानिपत येथील काबुली बागमधील मशीद, संभळ येथील सामा मशीद व अयोध्या येथील मशीद या होय.

२) हुमायूनकालीन स्थापत्य :-

बाबरानंतर त्याचा पुत्र हुमायून सत्तेवर आला. त्याला शेरशहाबरोबर सतत संघर्ष करावा लागला. यामध्येत याला अपयश आले. सत्ता पुन्हा प्रस्थापित करण्यामध्ये त्याचा बराच कालखंड गेला. या अस्थिर परिस्थितीमध्ये त्याने ज्या काही वास्तू बांधल्या त्या सुलतानी वास्तूरचनेपेक्षा भिन्न आहेत. त्यात फारशी कलाकुसर दिसत नाही. बाबर आणि हुमायून यांना सतत संकटांशी मुकाबला करावा लागला. निवांत असा वेळ त्यांना मिळू शकला नाही. हुमायूनने दिल्ली येथील दिनपनाह महाल, आग्रा येथील मशीद आणि फतेबाद येथील मशीद या वास्तू उभारल्या.

३) शेरशहाकालीन स्थापत्य :

शेरशहाची कारकीर्द ही स्थापत्य कलेच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. त्याने परदेशातील स्थापत्यशैली भारतात आणली. शेरशहाने बांधलेल्या वास्तूत हिंदू आणि मुसलमान वास्तुकल्पनांचा संगम आढळतो. बिहारमधील सहसराम येथे त्याने बांधलेला मकबरा (थडगो) अप्रतिम व कलात्मक आहे. सहसराम येथील शेरशहाचा मकबरा ह तलावाच्या मध्यभागी उंच चबुतऱ्यावर बांधलेला आहे त्याचे पायाभूत बांधकाम ३० फुट आहे. तर शिखराची उंची ७१ फुट आहे. शेरशहाची ही कबर पर्शियन शैलीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. प्रो. स्थिम यांच्या

मतानुसार "सहसराम येथे तलावाच्या मध्यभागी चतुतऱ्यावर बांधलेला शेरशहाचा मकबरा है एक श्रेष्ठ डिझाईन तर आहेच परंतू भारतातील श्रेष्ठ इमारतीत तिची गणना होते." दिनपनाह या हुमायूनने बांधलेल्या इमारतीच्या अवशेषावर शेरशहाने पुराना किल्ला ही इमारत बांधली होती. शेरशहा सूरी याने कलात्मक व सौंदर्यपूर्ण वास्तू जशा बांधल्या आहेत त्याचप्रमाणे त्याने लोकोपयोगी कामे खूप केली आहेत. सार्वजनिक इमारती मकतब आणि मदरसा, दवाखाने, सराई, पूल व रस्ते आपल्या साम्राज्यात बांधलेले दिसतात. शेरशहाने चार राष्ट्रीय महामार्ग बांधले, जुना ग्रँड ट्रंक रोड सोनारगाव (बंगाल) ते अटक, दुसरा आग्रा ते मंडू, तिसरा आग्रा ते जोधपूर व चौथा लाहोर ते मुलतान यांचा त्यात समावेश होता. त्याने रस्त्याच्या कडेने झाडे लावली व १७०० सरायांचे बांधकाम केले. या सरायांमधून खाणे-पिणे व निवासाची उत्तम सोयही होती. त्याने अनेक लोकोपयोगी व सार्वजनिक इमारतीही बांधल्या, शेरशहाच्या कालखंडात १७०० सरायांचे बांधकाम, ४ हमरस्त्यांची उभारणी, यमुनेच्या काठावरील पुराना किल्ला आणि सहसराम येथील शेरशहाची कबर ही महत्वाची बांधकामे झाली.

४) अकबरकालीन स्थापत्य :

अकबराच्या काळात मुघल साम्राज्याचा विस्तार झाला आणि शांतता व स्थैर्य लाभले. त्यामुळे या काळात मुघल चास्तुकलेला बहर येण्यास सुरुवात झाली. अकबराच्या काळात वास्तू बांधकामात इराणी व भारतीय शैलीचे मिश्रण झालेले दिसते. त्याच्या काळात अनेक शहरे वसवली गेली व सुंदर वास्तू, बागबगिचे, सराया, बिहिरी, पूल, कालवे, रस्ते बांधले गेले. अकबराच्या कला प्रेमासंबंधी अबुल फजलने लिहिले आहे की "सम्राट सुंदर भवनों की योजना बनाता है और अपनी इन योजनाओं को पत्थर एवं मिट्टी का जामा पहनाता है"। अकबराच्या कालखंडात अनेक सुंदर व कलात्मक वास्तू बांधल्या.

१) हुमायूनचा मकबरा

मुघल कालखंडातील ही पहिली सुंदर वास्तुकला होती. अकबराची सावत्र आई हाजी बेगम हिने दिल्ली येथे इ. स. १५६४ ते १५६९ या काळात 'हुमायूनचा मकबरा' ही इमारत बांधली. मुघल काळातील हा मकबरा (कबर) म्हणजे स्थापत्याचा एक कलात्मक अविष्कार आहे. मकबरा बांधकामात इराणी प्रभाव अधिक आहे. या मकबन्याला घुमटाबरोबरच छत्रीचा वापर केलेला आहे. डॉ. चोबे यांनी लिहिले आहे की, ताजमहाल को हम यदि एक बफादार आशिक का खिराज कहते है तो हुमायूँ के मकबरे को एक बफादार बीबी की महबूबाना पेशकश कहना पड़ेगा।

२) आग्याचा किल्ला :

अकबराच्या काळातील स्थापत्यकलेचा हा एक उत्कृष्ट नमूना आहे. हा किल्ला इ. स. १५८० मध्ये बांधून पूर्ण झाला. त्या काळात त्याच्या बांधकामासाठी पस्तीस लाख रुपये खर्च झाला. हा बांधण्यासाठी चार हजार कारागीर १५ वर्षे परिश्रम घेत होते. शाही कारागीर कासिम खाँ याच्या देखरेखीखाली त्याचे बांधकाम झाले. त्याला चार दरवाजे असून बांधकामासाठी संपूर्ण लाल दगड वापरण्यात आला आहे. त्याच्या चारी बाजूला खंदक खोदले आहेत. अबुल फझलच्या मतानुसार किल्ल्यात लाल दगडाच्या जवळ जवळ ५०० इमारती अकबराने बांधल्या असल्यात या किल्ल्याचा साचा ग्वालियरच्या हिंदू किल्ल्याप्रमाणे आहे.

३) जहांगीर महाल :

आग्रा किल्ल्यातील महत्वाचा प्रमुख महाल आहे. अकबराने आपला लाडका मुलगा सलीम (जहांगीर) याच्यासाठी हा बांधला आहे. हा महाल गोलाकार असून त्याच्या चारी कोपऱ्यावर छत्रा आहेत. हा लाल दगडांनी बांधलेला असून सौंदर्य वाढविण्यासाठी संगमरवर दगडाचा वापर केला आहे. आतमध्ये हंस, हत्ती, मोर, पोपट इत्यादींची चित्रे खोदली आहेत. डॉ. रामनाथ यांच्या मतानुसार, "हा महाल हिंदू मंदिराप्रमाणे दिसून येतो आणि हा अकबरकालीन स्थापत्यकलेचे वास्तविक स्वरूप आहे." या जहांगीर महालाशेजारीच 'अकबरी महाल' आहे परंतु तो विशेष कलात्मक व सुंदर नाही.

४) फत्तेपूर विक्री :

अकबराने शेख सलीम चिश्ती या सुफी संताची आठवण म्हणून इ. स. १५६९ मध्ये आग्यापासून ४० किलोमीटरवर हे शहर वसविले आहे. असे सांगितले जाते की, सुफी संत सलीम चिश्तीच्या आशिर्वादाने अकबरास मुलगा झाला. अकबराने त्या मुलाचेही नाव सलीम असेच ठेवले. (जहांगीरचे मूळ नाव सलीम होते) अकबराने या ठिकाणी अनेक सुंदर इमारती, बागा व महाल बांधले. त्यापैकी दिवाण-इ-आम, दिवाण-इ-खास, जामा मशीद, इबादतखाना, बुलंद दरवाजा, पंच महाल, शेख सलीम चिश्तीची समाधी, जोधाबाई महाल, मरियम महाल, बिरबल महाल व तुर्की सुलतानाचा महाल इत्यादी इमारती विशेष उल्लेखनीय आहेत. बहुतेक इमारती लाल दगडात

बांधलेल्या असून त्यावर जागोजागी पांढऱ्या संगमरवरी दगडाचे जडावाचे काम केलेले आहे. आज येथील बऱ्याच इमारती भग्नावस्थेत आहेत.

• फत्तेपूर सिक्री येथील इमारती :

१) दिवाण-ए-आम व दिवाण-ए-खास :

दिवाण-ए-आम ही इमारत उंच चबुतऱ्यावर आयताकार बांधलेली आहे. या इमारतीच्या व्हरांड्यात प्रशस्त असे सज्जे बांधण्यात आले आहेत. यांच्या जवळच दप्तरखाना ही इमारत होती. दिवाण-ए-खास ही इमारत गोलाकार आहे. या इमारतीत मध्यभागी नक्षीदार खांब आहे. त्या खांबापासून कडेच्या सज्यापर्यंत दगडी पूल बांधलेले आहेत. या बांधकामासाठीही संपूर्ण लाल दगड वापरला आहे..

२) पंच महाल

पंच महाल या इमारतीचा उपयोग उत्सवप्रसंगी केला जात असे. यातील खांब कलात्मक आहेत. या इमारतीतील पहिल्या मजल्यावर मोठा हॉल आहे व त्यात ४८ खांब आहेत. वरील मजल्यांचे काम लहान लहान होत आहे. त्याच्या खांबावर घंटी, फुले, कलश व रुद्राक्ष माळा कोरलेल्या आहेत. हिंदू शैलीचा प्रभाव आहे.

३) शाहजादाचे मकतब :

पंचमहालच्या खालील बाजूस ही वास्तू आहे. या ठिकाणी राजकुमार व राजकुमारी यांना शिक्षण देण्याचे काम चालत असे. ही इमारतसुद्धा दुमजली असून त्याच्या छतावर नक्षीकाम कोरलेले आहे.

४) तुर्की सुलतानाची कोठी :

ही इमारत बादशहाच्या जनानखाना विभागात आहे. या वास्तूत कोरीव काम व शिल्पकलेचे सुंदर खोदकाम आहे. आतील भागात पशू, पक्षी, फळे, झाडे इत्यादीच्या आकृती कोरलेल्या आढळत ना वास्तूला 'कलात्मक रत्न' म्हणतो.

५) खास महाल :

बादशहा अकबर याचा राहण्याचा हा महाल आहे. त्याच्या चारी कोपऱ्यावर चार छत्र्या उभारल्या आहेत. याची बाहेरची भिंत लाल प्रेनाइट दगडाची असून त्यात संगमरवरी जाळी बसवली आहे. या इमारतीच्या दुसऱ्या मजल्यावर बादशहा झरोका दर्शन देत असे.

६) जोधाबाईचा महाल

ही इमारत हिंदू शैलीनुसार बांधलेली आहे. काहींच्या मते, अकबराची रजपूत पत्नी जोधाबाई हिच्यासाठी हा महाल बांधण्यात आला होता. ती हिंदू असल्यामुळे या बांधकामावर हिंदू शैलीचा प्रभाव असावा. पर्सी ब्राउन व हॉबेल यांच्या मतानुसार, हे बांधकाम गुजरातच्या कारागिराकडून केल्यामुळे या महालाच्या शैलीवर हिंदू कलेचा प्रभाव आढळतो. ही वास्तू आयताकृती असून चारी बाजूंनी ३२ फुट उंचीच्या भिंतीने परिवेष्टित आहे. हा महाल एखाद्या मंदिराप्रमाणे दिसतो.

७) मरियमची कोठी :

जोधबाईच्या महाला शेजारीच मरियमची कोठी आहे. अनेक इतिहासकारांनी अकबराच्या खिश्न रारीचा हा महाल मानला आहे. काही इतिहासकारांच्या मते, अकबराने कोणत्याही खिश्न महिलेशी विवाह केला नव्हता. या महालाच्या आतील भागात युद्ध, शिकार, जुलूस यांची सुंदर चित्रे आहेत. तसेच येथे हिंदू देवदेवता, चित्रे आहेत.

८) राजा बिरबलचा महाल :

अकबर बादशहाच्या दरबारी असलेल्या नऊ रत्नांपैकी बिरबल हा एक सदस्य होता. त्यांच्या नावे हा महाल बांधलेला आहे. ही दोन मजल्याची इमारत आहे. त्यात चार विभाग आहेत. वर चपटे घुमट आहेत. यातील खुदाईकाम अतिशय सुंदर आहे.

९) जामा मशीद :

अबुल फझलच्या निवासस्थानाच्या मागे ही आयताकार इमारत आहे. या मशिदीवर तीन घुमट आहेत. त्यापैकी मला घुमट मोठा आहे. याचे रंगकाम व खुदाईचे काम खूप सुंदर आहे. डॉ. श्रीवास्तव यांच्या मते, सिक्रीची जामा मशिदीची योजना पूर्ण अरबी किंवा इराणी नमुन्यातील आहे. परंतु या मशिदीची बनावट भारतीय आहे. यात इराणी इमारतीचे अंग स्विकारलेले आहे परंतु त्याची नक्कल पूर्ण केली नाही. या मशिदीचे खांब व छत पूर्ण हिंदू शैलीतील आहेत. याचा मुख्य पुष्ट चम्पारच्या जामा मशिदीच्या घुमटाशी मिळताजुळता आहे. याच्या जवळपास मौलवीच्या राहण्याच्या हेतूने लहान लहान कोठ्या बांधल्या आहेत.

१०) शेख सलीम चिशितचा मकबरा : जामा मशिदीच्या आतील पटांगणात सफेद संगमरावरने हा मकबरा बांधलेला आहे. पर्सीब्राऊन यांच्या मते, अकबरानंतरच्या राज्यकर्त्यांनी हा लाल दगड बदलून संगमरवरी बसविलेला आहे. यात कबरीचा व्यास पाच मीटर आहे.

तर इमारतोंवर सुंदर घुमट आहे. कबरीच्या सर्व बाजूंनी नक्षीदार संगमरवरी जाळ्या आहेत. एस. आर. शर्मा यांच्या मते, सिक्रीतील शेख सलीम चिश्तीची मकबरा येथील सर्व मुघल वास्तुत सर्वश्रेष्ठ आहे. या मकबन्याजवळच इस्लाम खाँ चा मकबरा बांधलेला आहे. तोही अतिशय सुंदर आहे.

११) बुलंद दरवाजा :

हे भारतातील सर्वात उंच प्रवेशद्वार मानले जाते. जमिनीपासून १७६ फूट उंच असलेल्या चतुतऱ्यावर १३४ फूट उंच असा हा दरवाजा आहे. म्हणजे जमिनीपासून एकूण ३१० फूट उंच आहे. अकबराने बंगाल व गुजरातवर विजय मिळविल्यानंतर किंवा दक्षिण विजय मिळविल्यानंतर हा बांधला असावा. डॉ. श्रीवास्तव यांच्यामते, बुलंद दरवाजा हीच एक स्वयंपूर्ण इमारत आहे. यात मोठे हॉल तसेच लहान लहान कोठ्याही आहेत. या प्रवेशद्वाराचा अग्रभाग इराणी शैलीचा आहे. परंतु बनावट स्पष्ट भारतीय आहे. याचे बांधकामही लाल दगडांनी बनविले आहे. हा दरवाजा आकर्षक व भव्य दिसतो.

अकबरकालीन अन्य वास्तू

अकबराने आपल्या काळात अनेक इमारती बांधल्या. त्याने लाहोरचा किल्ला, इबादतखाना, इफ्तरखाना, मस्जिद शाहकुली नौबतखाना, लंगरखाना, हमाम बारहदरी, कबूतखाना, मस्जिद शाहकुली, राजा तोरडमलचा महाल, अजमेर ख्वाजा दरगाहची मशीद, आमेर मशीद, मेहता मशीद इत्यादी शोकडो इमारती त्याने बांधल्या असे म्हणतात की त्याने जवळजवळ ५०० इमारती बांधल्या होत्या.

जहांगीरकालीन स्थापत्य :

जहांगीरला स्थापत्य कलेपेक्षा चित्रकलेची आवड होती त्याच्या काळात अकबराची सिकंदरा येथील कबर, हेतुमातुदौलाचा मकबरा या दोन वास्तू महत्त्वपूर्ण आहेत.

१) अकबराची सिकंदरा येथील (कबर) मकबरा

जहांगीरने सिकंदरा येथे अकबराचा मकबरा उभारला. या मकबन्याची लांबी रुंदी ३३९ फूट एवढी असून उंची १०० फूट आहे. कमबन्याभोवती २४ फूट उंचीची संरक्षक भिंत आहे. प्रवेशद्वार दक्षिण दिशेस असून मुख्य दरवाजा शेजारी मनोरे असून ते शुभ्र संगमरवरांमध्ये उभे केले आहेत. त्याचबरोबर या मकबन्याभोवती १५० करांचा बगीचा निर्माण केला आहे. यामुळे या वास्तूच्या सौंदर्यात भर पडते. डॉ. ए. एल. श्रीवास कमबन्याबद्दल म्हणतात, "हा कमबरा म्हणजे अकबराच्या उदार व सहिष्णू धोरणाचे प्रतिक आहे. हा मकबरा ना शुद्ध इस्लामी आहे ना शुद्ध हिंदू शैलीचा. बात हिंदू, बौद्ध, मुस्लीम आणि ख्रिश्चन थापा सुंदर समन्वय घडवून आला आहे.

३) ऐत्मादुल्लचा मकबरा

आग्रा येथे इ. स. १६२६ मध्ये अहानचे पिता ऐतमालाला याच्या स्मरणार्थ नूरजहानने हा मरा बांधला. त्याचे संपूर्ण बांधकाम संगमरवरांमध्ये असून रंगीत खड्यांचा वार, नक्षीकाम व लाळीकामामुळे हा मकबरा विलोभनीय वाटतो. ५४० फूट लांबी रुंदी असणाऱ्या या मकबन्याच्या चारीही बाजूंना तलाव आहे. अनेक ठिकाणी कारंज्यांची निर्मिती केली आहे. ऐतमातूहलाचा मकबरा म्हणजे जहांगीरकालीन स्थापत्याचा अकृष्ट नमुना होय.

३) अनेक कबरी व उद्यानांची निर्मिती :

जहांगीरला उद्यानांचा बादशहा म्हणून ओळखले जाते. त्यास बागबगिचांची फार आवड होती. सिकंदरा, फतेपूर सिक्री, लाहोर येथील उद्यानांची निर्मिती जहांगीरने केली. त्याने श्रीनगर येथील तयार केलेली शालिमार बाग प्रसिद्ध आहे. नूरजहानने लाहोरच्या वायव्येत तीन मैल अंतरावर शहादरा येथे रात्री नदीच्या काठी जहांगीरची कबर (मकबरा) बांधली. नूरजहान व आसफखान यांच्या लाहोर येथील कबरीही महत्त्वपूर्ण आहेत.

• शहाजहानकालीन स्थापत्य :

मुघल स्थापत्यकलेत शहाजहानचा कालखंड हा अत्यंत महत्वाचा आहे. शहाजहानच्या कालखंडात मुघल स्थापत्यकलेने उत्कर्षाचे शिखर गाठले. शहाजहान वास्तुकलेचा जाणकार होता. प्रत्येक वास्तूमधील बारकावे त्याने अत्यंत दक्षतेने टिपले आहेत. वास्तूचा तो काळजीपूर्वक पाही. आपली अंतिम मान्यता देण्यापूर्वी रचनाकाराबरोबर तपशीलवार चर्चा करत असे. शहाजहानने बांधलेल्या वास्तूंमध्ये घोटीय संग कार मेहराब, उंच मिनारे, भव्य कारजी, सुबक नक्षी, रंगीत दगडाचे जहाऊ काम, बुलहन लहान घुमट व कियोँस्क इत्यादी त्याच्या इमारतीची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये होती. सौंदर्य, भव्यता व आल्हाददायकता हे या इमारतीचे गुणवैशिष्ट्य होते. ताजमहाल, लाल किल्ला, जामा मशीद, मोती मशीद, दिवाण-ए-आम, दिवाण-ए-खास, शिशमहाल इत्यादी एकाहून एक सरस.

१)ताजमहाल

शहाजहानने आपली प्रिय पत्नी अर्जुमंद बानू म्हणजेच मुमताज महलच्या स्मृतीप्रित्यर्थ अत्यंत भव्य व चिरस्मरणीय अशा ताजमहालची उभारणी केली. मुमताजमहाल चा मृत्यू इ. स. १६३१ साली झाला. आग्रा येथे यमुना नदीच्या काठी उभारलेल्या या वास्तूचे बांधकाम १७ वर्षे सुरू होते. ताजमहालचे बांधकाम शुभ्र अशा संगमरवरांमध्ये केले ओ. इ. स. १६४७ ला पूर्णत्वास आलेल्या या वास्तूच्या उभारणीस तीन कोटी रूपये खर्च झाले तर वीस हजार मजूर या काम करित होते. जमिनीपासून २२ फूट उंच अशा चतुतऱ्यावर ताजमहालची उभारणी करण्यात आली आहे. पाच घुमट असलेल्या या वास्तूच्या मुख्य घुमटाची उंची १८७ फूट आहे. ताजमहालच्या चार कोपऱ्यात चार मिनार उभारले असून त्यांची उंची १३७ फूट इतकी आहे. वास्तूच्या समोर सुंदर बगिचा, कारंजे यामुळे ताजमहालच्या सौंदर्यात अधिकच भर पडली आहे. फ्रेंच प्रवासी थावीनॉट यांच्या मते "ताजमहाल हे कालात्मक अभिरूचीचे प्रतीक असून प्रत्येक जण ही वास्तू सुंदर आहे असेच म्हणेल." उस्ताद ईसा खान याने या वास्तूचा आराखडा बनविला होता. ताजमहालचे कमानदार प्रवेशद्वारही वास्तूकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. एल्फिस्टन म्हणतो की "शहाजहानचे सर्वोत्तम वैभव त्याच्या स्थापत्यातून स्पष्ट होते." जगातील सात आश्चर्यांपैकी एक आश्चर्य म्हणून गणना होणाऱ्या ताजमहालबद्दल फर्ग्युसन म्हणतो की "ताजमहाल या वास्तूत निसर्गसौंदर्य व कलासौंदर्य यांचा अप्रतिम मिलाप आहे." स्मिथच्या मते ताजमहालची उभारणी युरोपीय व आशियाई कलाकारांनी केली आहे. पण पर्सी ब्राऊन, बी. हवेल, सर जॉन मार्शल यांनी हे मत खोडून काढले आहे.

मुमताज महलची कबर असणारी ताजमहाल ही वास्तू म्हणजे दुःखी सम्राटाच्या अमर अश्रुंचे थेंब होय असे रविंद्रनाथ टागोर म्हणतात. ताजमहालच्या वास्तूशास्त्रबाबत खर्चाबाबत उभारणी केलेल्या जागेबद्दल इतिहासकारांमध्ये मतभेद दिसून येतात. पातशहानामाचा कर्ता अब्दुल हमीद लाहोरी याच्या मते शहाजहान बादशहाने राजा जयसिंगाकडून मोकळी जागा न घेता राजवाडा घेऊन तेथे ताजमहाल बांधला. प्रा. पु. ना. ओक ताजमहालबद्दल असे म्हणतात "ताजमहाल ही सुंदर इमारत शहाजहानने बांधली नसून तो हिंदूंचा राजवाडा होता आणि त्यापूर्वी तेथे शंकराचे देवालय होते."

२) शहाजहानाबाद शहराची उभारणी :

सम्राट शहाजहानने दिल्लीजवळ यमुनेच्या काठी स्वतःच्या नावे शहाजहानाबाद या नगराची उभारणी केली. शहाजहानाबाद उभारणीस इ. स. १६३८ मध्ये सुरुवात झाली. १६५८ पर्यंत या नगर उभारणीचे काम चालू होते.) या नगरामध्ये लाल किल्ला, दिवाण-इ-आम, दिवाण-इ-खास, मोती मशीद, जामा मशीद यासारख्या महत्पूर्ण इमारती ओत. अकबराने फत्तेपूर सिक्री या शहराची उभारणी केली. त्याच प्रकारे शहाजहानने शहाजहानाबाद या नगराची उभारणी केली. आज हे नगर म्हणजे दिल्लीचाच एक भाग बनले आहे. या वास्तू भव्य असून शहाजहानकालीन वैभवाच्या त्या साक्षीदार आहेत.

३) मयूरासन :

दिल्लीच्या लाल किल्ल्यामधील दिवाण-इ-खास मध्ये हे मयूरासन ठेवण्यात आले होते. हे मयूर सिंहासन १५ फूट १ फूट लांब व ७.५ फूट रुंदीचे बनविले होते. याचे सुवर्णाचे असून १२ रत्नजडित स्तंभावर आले आहे. या सिंहासनास हिरे, माणिक मोती इत्यादी उंची रत्न जडविण्यात आली होती. सा हसनासाठी १ लक्ष तीळ शुद्ध सोन वापरण्यात आले होते. या सिंहासनासाठी तीन पावल्या असून त्या अनमोल रत्नांनी मढविलेल्या होत्या. मुघल कालखंडाच्या सुवर्णयुगाचा महत्त्वपूर्ण भाग असलेल्या या मयूर निहासनावर शहाजहानने १२ मार्च १६३५ रोजी प्रथम आरोहण केले. या सिंहासनाची १ कोटी रूपये किंमत होती. इ.स. १७०७ नंतर मुघल सत्ता दुबळी झाली. अशा परिस्थितीत इ.स. १७३९ मध्ये नादिरशहाने दिलीवर आक्रमण करून मयूरसिंहासन इराणला नेले.

४) जामा मशीद :

शहाजहानने बसविलेल्या शहाजहानाबाद या नगरात सार्वजनिक प्रार्थनेसाठी एक भव्य, सुंदर व शाही मशीद बांधली. जिला जामा मशीद असे संबोधतात. इ.स. १६४४ ते १६५८ या कालखंडात हे काम पार पडले. या बांधकामासाठी ५ लक्ष रूपये खर्च आला. दिल्लीच्या लाल किल्ल्याजवळ ही मशीद आहे. आधा ही इ.स. १६४८ मध्ये जामा मशीद बांधण्यात आली. पर्सी ब्राऊन यांच्या मतानुसार, स्थापत्यदृष्ट्या ही मशीद दिल्लीच्या जामा मशीदीहून अतिशय भव्य व कलात्मक आहे.

५) मोती मशीद

आग्र्याच्या किल्ल्यातील सर्वात सुंदर वास्तू म्हणून मोती मशीदीचे वर्णन केले जाते. इ. स. १६४५ ते १६५३ या कालखंडामध्ये या मशीदीचे बांधकाम करण्यात आले. या वास्तूची लांबी २३४ फूट तर रुंदी १८७ फूट आहे. या बांधकामसाठी ३ लक्ष रूपये खर्च आला.

यावरून एखादा किल्ला अगर नगर वसवताना प्रार्थनास्थळाकडे सम्राटांनी लक्ष दिल्याचे दिसते. आग्र्याची मोती मशीद म्हणजे स्थापत्यकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना होय.

६) दिवाण-इ-खास :

अनेक वास्तू उभ्या केल्या त्यातील अतिभव्य वास्तू म्हणून 'दिवाण-इ-खास' चा उल्लेख करावा लागे ही वास्तू शहाजहानने शहाजहानाबाद (दिल्ली शहराचा एक भाग) या शहराची उभारणी केली. या शहरामध्ये ज्या अतिशय विलोभनीय असून बाह्य सजावटीने तर तिच्या सौंदर्यात आणखीनच भर पडते. आपल्या या वास्तूचा "अगर फिरदौस बररूए जमीनस्त, हमीनस्त, हमीनस्त, हमीनस्त" (या भूतलावर जर स्वर्ग कोठे असेल तर तो हा अत्यंत अभिमान होता. दिवाण-इ-खासच्या भिंतीवर त्याने पुढील ओळी कोरून ठेवल्या आहेत आहे, इथे आहे इथेच आहे.)

७) दिवाण-इ-आम :

खुली असून आतमध्ये अनेक खांब आहेत. या ठिकाणी शाही दरबार भरत असे. आतील स्तंभांची रचना अशी शहाजहानने आग्रा किल्ल्यात दिवाण-इ-आम ही इमारत बांधली आहे. ही विशाल इमारत तिन्ही बाजूनीखुली असून आतमध्ये अनेक खांब आहेत. आहे की, कोठूनही प्रवेश केला तरी तख्तावर बसलेला बादशहा दिसत असे. याचे बांधकाम लाल दगडांनी केलेले आहे. तसेच काही ठिकाणी चुन्याचे प्लॅस्टर करून त्यात चित्रे व रंगकाम केले आहे. बादशहा बसण्याच्या ठिकाणी पिटर ज्युरा पद्धतीने जडाऊ कामाची सजावट केली आहे.

८) लाल किल्ला :

शहाजहानने शहाजहानाबाद शहराची उभारणी केली. या शहरातील मुख्य वास्तू म्हणजे 'लाल किल्ला' होय. हाच प्रसिद्ध दिल्लीचा लाल किल्ला होय. या किल्ल्यातील मोती महाल, रंगमहाल, हिरा महाल प्रसिद्ध आहेत. त्याचबरोबर यातील दिवाण-इ-आम, दिवाण-इ-खास या वास्तू अतिशय भव्य आहेत. किल्ल्यातील या वास्तूंचा आढावा घेता लाल किल्ल्याची भव्यता आपल्या लक्षात येते. आपले राष्ट्रीय उत्सव या किल्ल्याच्या परिसरात साजरे केले जातात.

● औरंगजेबकालीन स्थापत्य :

औरंगजेब बादशहाला वास्तूकलेत एवढी आवड नव्हती. औरंगजेबाला वास्तूशिल्प ही अनावश्यक बाब वाटत होती. त्याने कधीही कलापूर्ण, वैभवसंपन्न वास्तू बांधकामास प्रोत्साहन दिले नाही किंवा तशा वास्तू बांधलेल्या नाहीत. त्यांच्या काळात वास्तूकलेचे पतन घडून आले तरीही त्यांच्या काळात काही मशीदी व मकबरे बांधले गेले आहेत.

१) बिबी का मकबरा :

हा मकबरा औरंगाबाद येथे बांधलेला आहे. औरंगजेबाची पत्नी रखीया-उत-दुरानी हिच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ तिचा पुत्र आझम याने हे बांधकाम केले आहे. पर्सी ब्राऊन असे मानतो की, "मकबऱ्याची शैली ताजमहालाशी मिळती-जुळती आहे किंवा यास दुसरा ताजमहाल मानले जाऊ शकते." परंतु खरे पाहता ही वास्तू रचनेची कलात्मकता व योजनापूर्ण दृष्टीने ताजमहालाच्या तुलनेने शुन्य आहे. तरी ही वास्तू कलात्मक आहे. कबरीच्या चारी बाजूला केलेले शिल्पकारी सुंदर आहे. या मकबराच्या लोखंडी दरवाजावर पानाफुलांचे नक्षीकाम केलेले आहे. औरंगजेबाच्या काळात मुघल वास्तूकलेचा किती झपाट्याने न्हास होऊ लागला हे या इमारतीवरून लक्षात येते. ताजमहालची प्रतिकृती असूनही ताजमहालचे सौंदर्य व नजाकत यात आढळत नाही.

२) बादशाही मशीद :

औरंगजेबाच्या काळात ही मशीद लाहोर येथे इ.स. १६७४ मध्ये बांधलेली आहे. मशीदीचे मिनार खूप उंच आहेत.

३) मथुरेतील मशीद

विरसिंह बुंदेला बाने मथुरा येथे श्रीकृष्णाचे सुंदर मंदिर बांधले होते. औरंगजेबाने से नष्ट करून त्या ठिकाणी लाल दगडाची एक विशाल मशीद बांधलेली आहे. आजही ती तेथे आहे.

४) बनारस मशीद :

औरंगजेबाने इ. स. १६६० मध्ये बनारस (काशी) येथील मूळ मंठिकाणी मशीद बांधलेली आहे. त्याचे मिनार खूप उंच आहेत. आज या मशीदी शेजारीच अहिल्याबाई होळकर यांनी बांधलेले दुसरे विश्वनाथाचे मंदिर आहे. तसेच औरंगजेबाने दिलीच्या किल्ल्यात

स्वतःच्या प्रा एक लहान मशीद बांधली. त्यास मोती मशीद असे म्हणतात. औरंगजेबाच्या काळात -हासाला लागलेली वास्तूकला त्याच्या मृत्यूनंतर पूर्ण न्हास पावली.

• आदिलशाही कालीन स्थापत्य :

बहामनी साम्राज्याचे विघटन होऊन ज्या पाच शाह्या अस्तित्वात आल्या त्यातील एक महत्त्वाचे राज्य म्हणजे विजापूरची आदिलशाही होय. आदिलशाही मुलतानांनी इस्लामी वास्तुशिल्पाची प्रादेशिक शैली निर्माण केली. १६ व्या आणि १७ व्या शतकात उभारलेल्या वास्तू भव्य व प्रेक्षणीय होत्या. विजापूरच्या सभोवती प्रचंड आकाराचा दगडी तट व त्या भोवती खोल व रूंद खंदक खणायत आले होते. या तटबंदीत बालेकिल्ला व त्याभोवती ही भक्कम तट होते. यामध्ये मोठे बुरूज उभारून मोठ्या आकाराच्या आणि लांब पल्ल्याच्या तोफा बसविलेल्या होत्या. विजापूरात महाल, मशिदी, उद्याने, संजी, दो की जलाशये व इतर अनेक इमारतीचे बांधकाम झाले. येथील आंदुमशीद, झांजिरीमशीद, शहापूरची सुनेहरी मशीद, लक्ष्मणेश्वर येथी कालीमशीद तसेच गोल घुमट, इब्राहीम रोजा, ताजबावडी, गगन महाल, जामा मशीद, नौरसपूर हैदरी बुरूज, मलिक जहान मशीद इ. अनेक प्रेक्षणीय वास्तू प्रादेशिक शैलीमध्ये उभारल्या गेल्या.

१) गोल घुमट :

विजापूरच्या आदिलशाहाच्या काळातील कलापूर्ण व वैभवशाली वस्तू म्हणजे गोलघुमट या होत. महंमद आदिलशाहाने सन १६२७ ते १६५५ या काळात गोल घुमट बांधला. प्रथम चार चौकोनाकृती स्तंभ उभे करून त्यांना जोडणारी भिंत बांधून मध्यभागी मोठा हॉल तयार करण्यात आला. या चारही स्तंभांना वर्तुळाकृती जिने तयार करून हा हॉल सात मजले उंच केलेला आहे. प्रत्येक मजल्यावर स्तंभ व जिण्याच्या बाजूला सज्जा असून विश्रांतीसाठी जागा केलेली आहे. इमारतीच्या मध्यभागी एक भव्य आकाराचा घुमट असून त्याच्या चारी बाजूस चारमिनार जोडले आहेत. त्यामुळेच या वास्तूला कलात्मकता व भव्यता प्राप्त झाली आहे. भिंतीच्या आतल्या बाजूस चार मीटर रूंदीची गोलाकृती गॅलरी आहे. त्याला प्रतिध्वनी सज्जा किंवा व्हिस्परिंग गॅलरी म्हणतात. येथे एकदा केलेल्या आवाजाचा सात वेळा स्पष्ट प्रतिध्वनी ऐकू येतो व अस्पष्ट ध्वनी अनेकदा ऐकू येतो. खालच्या बाजूचा हॉल सुमारे ६१.५ मीटर आहे. घुमटाचा परीघ सुमारे ४२ मीटर असून तळापासून त्याची उंची ७२ मीटर आहे. तळघरात जाण्यासाठी मार्ग असून तेथे महम्मदशाहाच्या कुटुंबियांच्या समाध्या आहेत. गोल घुमटाच्या बाजूस एक भव्य तलाब व कारंजी आहेत. समोर नगरखाना आहे. वास्तुकलेच्या दृष्टीने गोल घुमट हे एक आश्चर्य मानले जाते.

२) इब्राहिम रोजा :

इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा याची कबर असणारी अशी ही वास्तू विजापूर शहराच्या पश्चिमेस दोन किलोमीटर अंतरावर इब्राहिम रोजा ही वास्तू बांधलेली आहे. पहिला घुमट सुमारे १४ चौरस मीटरच्या हॉलवर बांधला आहे. हॉलच्या चारी बाजूस दरवाजे व खिडक्या आहेत. दरवाजे व खिडक्या नक्षीकामानी परिपूर्ण आहेत. भिंतीवर सोनेरी रंगात कुराणातील बच्चे लिहिलेली आहेत. दगडी छतावरील कोरीव काम कलापूर्ण आहे. त्यासमोरच्या मशिदीचे दगडी मनोरे, कठडे व दगडात कोरलेल्या साखळ्या व नक्षीकाम प्रेक्षणीय आहे. इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा याची कबर व तिच्यासमोरील संबद्ध मशीद अशा या दोन स्वतंत्र अशा इमारती आहेत. दोन्ही इमारती उंच अशा पीठावर उभारल्या आहेत. आणि दोन्हीच्या मध्यभागी प्रशस्त असा हौद आहे. रोजा मध्ये उद्यान होय. विस्तीर्ण अशा उद्यानाच्या मधोमध या दोन इमारती बांधल्या गेल्या आहेत. खरे तर इब्राहिमने आपली राणी ताज सुलताना हिच्याकरिता ती बांधली होती पण तिच्या आधी त्याचा मृत्यू झाल्याने त्याला तेथे पुरण्यात आले. पुढे तिचा मृत्यू झाल्यानंतर तिलाही तेथेच पुरले. सुलतानाच्या घराण्यातील आणखी चौघांनाही तेथेच दफन करण्यात आले. या वास्तूच्या उभारणीस १ लाख ५० हजार ९०० होन इतका खर्च आला.

३) नौ (नऊ) रसपूर :

इब्राहिम आदिलशाहा दुसरा याने स्थापन केलेल्या नव्या शहराला नौ (नऊ) रसपूर असे नाव देण्यात आले. नऊ रसांमधील रचली जाणारी काव्ये व गीते यांचा अविष्कार व्हावा अशी सुलतानाची इच्छा होती. येथे सुलतानासाठी भव्य महाल बांधला होता. येथे लहान-मोठ्या इमारती उभारल्या गेल्या, त्यात सुंदर संगीत महाल, प्रेक्षणीय महाल व इतर इमारती बांधल्या गेल्या. पुढे हे मोठे शहर म्हणून विकसित झाले.

४) सात मंझिल :ही वैशिष्टपूर्ण इमारत सात खणी महाल या नावाने देखील ओळखली जात असे. राजघराण्यातील व बड्या मंडळींना आनंद घेता यावा या हेतूने उभारलेली ही सात मजली वास्तू इ. स. १५८३ साली बांधली. गाण्यांच्या मैफिलीसाठी या इमारतीचा वापर होत असून या इमारतीच्या भिंतीवर सुंदर चित्रे काढलेली व पाणी खेळवलेले होते.याशिवाय प्रेक्षणीय आंदुमशिद, वैशिष्टपूर्ण असा मेहतर